

اعتبار سنجی قراردادهای الکترونیکی از منظر فقه و حقوق

سید حسن مبارز^۱

چکیده

امروزه با توجه به گسترش روز افزون روابط تجاری، کنشگران گستره تجارت ناگزیر از انعقاد قراردادهای الکترونیکی می‌باشند؛ زیرا پیچیدگی‌های روابط تجاری از یک سو و فاصله میان طرفین قرارداد از دیگر سو مانع آن است که طرفین بتوانند همانند روش‌های سنتی اقدام به انعقاد قراردادهای تجاری نمایند؛ از این رو در بسیاری از نظام‌های حقوقی، اصل تجارت الکترونیکی مورد پذیرش قرار گرفته است؛ بر این پایه ضوابط و مقرراتی در مورد تقنین شده‌اند. حال پرسش بنیادین آن است که فقه اسلامی در این زمینه چه موضعی دارد؛ آیا از دیدگاه این نظام حقوقی، تجارت الکترونیکی مورد پذیرش است و در صورت مثبت بودن پاسخ، چه ادله آن را توجیه می‌نمایند. پژوهش فراو، موضوع مزبور با روش توصیفی -تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای به بحث گرفته است که برآیند آن حاکی از پذیرفته شدن این نوع تجارت از سوی نظام فقه اسلامی می‌باشد؛ این مسئله را می‌توان با تمسک به روایات، آیات قرآن و اصل حاکمیت اراده که یکی از اصول حاکم بر حقوق قراردادها است، توجیه نمود.

واژگان کلید: تجارت الکترونیک، فقه اسلامی، عقد، مجلس عقد، شرایط، وحدت مجلس

۱. دانشجویی دکتری حقوق خصوصی (mobarezhasan29@gmail.com)

مقدمه

در این شکی نیست که عقود الکترونیکی یکی از عمده مسائلی است که پرداختن به آن از ضروریات فقهی محسوب می‌شود که فقها در این مسائل دارای نظرات متفاوتی هستند، به نظر می‌رسد منطقی نیست کسی در این عصر زندگی کند و دارای درکی منصفانه باشد؛ و در عین حال نسبت به این مسائل و اهمیت آنها به هرنوعی و فوائد پر بار آنها بی تفاوت باشد. عقود الکترونیکی تبدیل به یک رشته و پل ارتباطی بین مردم دنیا شده است که آنها را به هم مرتبط می‌سازد، و وسیله‌ای است که معاشرت بین مردم را آسان گردانیده و مسافت‌ها را کوتاه و زمان را کم و مفید و تعامل را آسان کرده است. رشد چشم‌گیر و اهتمام به این نوع تعامل و پیشرفت قابل ملاحظه این فن در این زمینه باعث شده که معاملات به صورت زنده (ملاقات حضوری) کاهش یابد، بدین صورت که نتیجه معاملات به صورت مراسله (نامه‌نگاری‌های اینترنتی) انجام می‌شود و پیمودن مسافت‌ها برای معاملات و کارهای شخصی کوتاه می‌شوند. اسلام رضایت و توافق طرفین را از همان ابتدا شرط صحت عقد قرار داده است آنجا که خداوند می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا لا تأکلوا أموالکم بینکم بالباطل إلا أن تكون تجارة عن تراض منکم» (النساء: ۲۹). با توجه به گسترش قراردادها و تجارت بازرگانی از طریق اینترنت، تحقیق و مطالعه برای شناسایی جوانب شرعی و قانونی این عقود لازم و ضروری است. و نیز توضیح کیفیت و چگونگی انعقاد، این گونه عقود نسبتاً نوپا و جدید نیاز به بحث و تحقیق عمیقی دارد.

۱. مفهوم قرارداد الکترونیکی

درباره قرارداد الکترونیکی همانند بسیاری از مفاهیم دیگر، دیدگاه یگانه وجود ندارد؛ از این رو اندیشه‌وران حقوق و تجارت با توجه به برداشت‌هایشان از قرارداد الکترونیکی را شناساندند. براین پایه است که برای رسیدن به مفهوم روشن‌تر، نخست باید شناسه‌های گوناگونی که درباره قرارداد الکترونیکی مطرح شده‌اند، بیان شوند و در نهایت تعریف مدنظر بیان گردد. در این مجال تلاش می‌گردد، برخی از شناسه‌های قرارداد الکترونیکی بیان گردد. به باور برخی قرارداد الکترونیکی عبارت از قراردادهایی است که از طریق ایجاب و قبول الکترونیکی، قراردادهای

انلاین، مبادله الکترونیکی داده‌ها یا از طریق « سامانه هوشمند» منعقد می‌شود. (عبدالاحسین شیروی، حقوق تجارت بین الملل، ص ۴۴۲). برپایه این تعریف، قراردادهای الکترونیکی می‌تواند دارای دامنه گستره باشد و مجموعه‌ای از عقود و قراردادهای پوشش دهد؛ برای نمونه می‌تواند به صورت قرارداد اجاره، خرید و فروش، حمل و نقل، استصناع و غیره باشد؛ زیرا همانگونه که بیان شد، در تعریف مزبور بیشتر به بستر پدیداری قرارداد توجه شده است نه موضوع آن؛ به این معنا که برپایه این تعریف، هر موضوعی که از نظر قانونی ممنوعیت نداشته باشد، می‌تواند در گستره قرارداد الکترونیکی قرارگیرد.

برخی دیگر قرارداد الکترونیکی را چنین تعریف کرده است: «تجارت الکترونیکی مبادله اطلاعات تجاری بدون استفاده از کاغذ است که در آن نوآوری‌هایی مانند مبادله الکترونیکی داده‌ها، پست الکترونیکی، تابلوی اعلانات الکترونیکی، انتقال الکترونیکی وجوه و سایر فناوری‌های مبتنی بر شبکه به کار برده می‌شود. تجارت الکترونیکی نه تنها عملیاتی را که در انجام معاملات به طور دستی و با استفاده از کاغذ صورت می‌گیرد، به حالت خودکار در می‌آورد؛ بلکه سازمان‌ها را یاری می‌کند به یک محیط کاملاً الکترونیکی قدم بگذارند و شیوه‌های کاری خود را تغییر دهند». (کاملش، با جاج، ناگ، دبجانی، از مبادله الکترونیکی تا تجارت الکترونیکی، مترجم: ایرج بهنام مجتهدی، ص ۳-۵). برپایه این تعریف، تجارت الکترونیکی با استفاده از ارتباطات شبکه‌ای، تبادل اطلاعات را بین دو یا چند شخص فراهم می‌نماید. این شبکه‌ها ممکن است ترکیبی از سامانه، تلفن معمولی، تلویزیون کابلی، خطوط اجاره‌ای و بی‌سیم باشند. در واقع مبادلات از طریق شبکه‌های ارتباطات، روزه‌ای جدید برای کسب و کار باز کرده است. به همین دلیل امروزه، در ادبیات تجارت، اصطلاح کسب و کار الکترونیکی به کار می‌رود. (معاونت برنامه ریزی و امور اقتصادی و زارت بازرگانی، انتقال الکترونیکی وجوه و بانکداری الکترونیکی، ص ۲-۶). در مقام ارزیابی باید گفت که این تعریف نمی‌تواند به عنوان شناسه قرارداد الکترونیکی انگاشته شود؛ زیرا گرچه ممکن است از جهاتی، قرارداد الکترونیکی را پوشش دهد؛ ولی بیان‌کننده تعریف تجارت الکترونیک است که نسبت به قرارداد الکترونیکی عمومیت دارد؛ زیرا

تجارت الکترونیکی مترادف قرارداد الکترونیکی نیست؛ بلکه گاهی ممکن است در چهارچوب قرارداد انجام شود و گاهی چنین نیست. (عبدالحسین شیروی، حقوق تجارت بین الملل، ص ۴۴۲). بنابراین تعریف مزبور نمی تواند به عنوان شناسه قرارداد الکترونیکی مطرح شود؛ زیرا در این صورت، از ویژگی تعریف را که باید دارای جامعیت و مانعیت باشد، برخوردار نیست.

بعضی از حقوق دانان، قرارداد الکترونیکی را بدین شکل تعریف نموده اند: «قرارداد الکترونیکی عبارت است از توافقی که ایجاب و قبول طرفین ضمن شبکه بین المللی با ارتباطی از راه دور با ابزار شنیداری و تصویری متبادل می شود» (عبدالعزیز عزام، خيارات الفقه الاسلامی، دراسة مقارنة بین المذاهب، ص ۱۷۱). این تعریف، فقط نحوه کلی تلاقی ایجاب و قبول را بیان نموده و سخنی از آثار مترتب بر تبادل ایجاب و قبول را به میان نیاورده است. برخی دیگر از حقوق دانان، قرارداد الکترونیکی را بدین گونه تعریف نموده اند: «قراردادی است که ایجاب و قبول با استفاده از شبکه ارتباطات بین المللی و بواسطه تبادل الکترونیکی داده ها، بقصد ایجاد تعهدات قراردادی منعقد می گردد» (ابن نجیم، البحر الرائق شرح كنز الدقائق، ج ۳، ص ۸۹). یا به تعریفی دیگر، «قراردادهای که تمامی و یا جزئی از آن بواسطه ارتباطات شبکه های رایانه (محیط اینترنت) منعقد شده باشد» در تعریفی دیگر آمده است: تجارت الکترونیکی بر پردازش و انتقال الکترونیکی داده ها، شامل متن، صدا و تصویر مبتنی است. تجارت الکترونیکی فعالیت های گوناگونی از قبیل مبادله الکترونیکی کالاها و خدمات، تحویل فوری مطالب دیجیتالی و انتقال الکترونیکی آنها را در بر می گیرد. (محمد بن عبدالواحد السیواسی ابن الهمام، شرح فتح القدیر، ج ۶، ص ۱۶۹). بنابراین قراردادهای الکترونیکی در شمول اعمال تجارتي و یا غیر تجارتي، به اضافه ایجاب و قبول الکترونیکی، شامل جنبه های مختلف معاملات الکترونیکی نیز می شود مانند عرضه کالا و خدمات جهت دعوت به انعقاد قرارداد، سفارشات خرید الکترونیکی، فاکتورهای الکترونیکی و دستورهای پرداخت الکترونیکی که هر کدام از این موارد ممکن است، به نوعی مظهر بیان اراده و یا آثار ناشی از آن در محیط الکترونیکی باشد (مصطفی احمد الزرقاء، المدخل الفقهي العام، ج ۱، ص ۳۴۸). قراردادهای الکترونیکی را می توان با تمسک به دو گونه ابزارها توجیه نمود؛ یکی از آنها دارای ماهیت نقلی است؛ به این معنا که گاهی با تمسک به روایات و آیات قرآنی که جنبه

نقلی دارند، می‌توان قراردادهای الکترونیکی را اعتبارسنجی نمود و گاهی نیز با تمسک به ضوابط فقهی و حقوقی می‌توان چنین نمود.

قانونگذار نیز در ماده دوم قانون تجارت الکترونیک، قرارداد الکترونیکی را که از آن به عنوان قرارداد از راه دور یاد می‌نماید، چنین تعریف کرده است: «ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تأمین کننده و مصرف کننده با استفاده از وسایل ارتباط از راه دور است.» استفاده از واژه عقد که به معنای توافق دو یا چند اراده انشایی برای ایجاد یک اثر حقوقی است، بیانگر آن است که از دیدگاه این قانون، تعریف عقد نیز برآن صادق است. همانگونه که ملاحظه می‌شود، قانونگذار نیز در تعریف قرارداد الکترونیکی به نوعی از شناسه قرارداد فیزیکی و حضوری استفاده نموده است با این تفاوت که قرارداد الکترونیکی از راه دور انجام می‌شود. ادبیات به کار رفته در ماده مزبور می‌توان استنباط نمود که در قرارداد الکترونیکی نیز همان شرایط اساسی معاملات حضوری و فیزیکی حاکم است. این نکته از سوی حقوقدانان نیز مورد تأکید است؛ به این معنا که به باور حقوقدانان همان شرایط اساسی معامله که در ماده یکصد و نود بدان تصریح شده است، در قرارداد الکترونیکی نیز ضروری است. (مصطفی‌السان، ایجاب و قبول الکترونیکی، ص ۳۴۳-۳۴۴). در ماده مزبور چنین آمده است: «برای صحت هر معامله شرایط ذیل اساسی است: ۱. قصد طرفین و رضای آنها، ۲. اهلیت طرفین، ۳. موضوع معین که مورد معامله باشد، مشروعیت جهت معامله.» براین اساس باید گفت که در قرارداد الکترونیکی نیز این شرایط ضروری است. در این مبحث تلاش می‌شود که مبانی نقلی و فقهی حقوقی قراردادهای الکترونیکی بررسی گردد. در ادامه، نخست مبانی نقلی و روایی پژوهیده می‌شود، سپس به مبانی فقهی حقوقی پرداخته خواهد شد.

۲. مبانی فقهی و حقوقی قراردادهای الکترونیکی

قراردادهای الکترونیکی آنگاه می‌تواند در گستره حقوق اسلامی دارای اعتبار و نقش باشد که از رهگذر مبانی حقوق اسلامی مورد معتبرانگاشته شده باشد. به صورت کلی می‌توان دو گونه مبنا

برای توجیه قراردادهای نوظهور به صورت عام و قرارداد الکترونیکی به صورت خاص مطرح نمود. دسته از مبانی در گستره امور نقلی جای می‌گیرد؛ به این معنا که در این رویکرد تلاش می‌شود با تمسک به روایات و آیات قرآنی عمل حقوقی را توجیه نمود. این امر در مورد قراردادهای الکترونیکی نیز چنین است. براین پایه در در این مجال تلاش می‌گردد، قرارداد الکترونیکی با توجه به روایات و آیات قرآنی اعتبارسنجی شود. در گستره مبانی نقلی قراردادها به صورت عام و قراردادهای الکترونیکی به صورت ویژه، می‌توان از روایات و آیات قرآنی فراوانی بهره‌برد. افزون بر مبانی نقلی که عبارت از آیات قرآنی و روایات بود، می‌توان با استفاده از قواعد و ضوابط حاکم بر نظام فقهی و حقوقی اسلامی نیز اعتبار قراردادهای الکترونیکی را مورد سنجش قرارداد. در ادامه به مبانی فقهی حقوقی قراردادهای الکترونیکی پرداخته می‌شود. گرچه اصول و ضوابط فقهی و حقوقی فراوانی در این گستره سودمند هستند؛ ولی بیان همه آن، در این مجال نمی‌گنجد؛ از این رو به برخی از اصول و ضوابط پرداخته خواهد شد.

۱-۲. روایت بیانگر لزوم پابندی به شرط

یکی از روایاتی که در گستره حقوق قراردادها کاربست دارد، روایت مربوط به لزوم پابندی به شرط است که در منابع روایی شیعه (محمد بن علی ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۷۹). و اهل سنت (احمد بن محمد طحاوی، شرح معانی الآثار، ج ۴، ص ۸۹) وجود دارد. در این روایت رسول خدا چنین فرموده است: «المسلمون عند شروطهم» (احمد بن حسین بیهقی، معرفه السنن و الآثار، ج ۱۰، ص ۲۳۷؛ محمد بن علی ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۷۹؛ محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۷۸۱). برخی از فقهای امامیه (محمد حسین اصفهانی کمپانی، حاشیه المکاسب، ج ۵، ص ۱۸۳). این روایات را یکی از مبانی الزام آوری شرط بیان کرده، سخن از لزوم پابندی طرفین عقد، گفته‌اند؛ چه از منظر این گروه مقتضی عبارت «عند شروطهم» پابندی به مفاد و پیامدهای عقد است. گرچه در روایت مزبور کلمه «جواز» به کار رفته است؛ ولی مراد از آن، نفوذ و لزوم می‌باشد نه معنای معروف آن که بیانگر، الزامی نبودن است. شیخ حسن کاشف الغطاء، تحریر المجله، ج ۱، ص ۷۵). بنابراین باتمسک به این روایت که از نظر سندی و دلالتی مشکل ندارد، می‌توان از یک سو، اعتبار شرط را به اثبات رساند و از دیگر سو،

متعاقدين را ملزم به تبعیت از پیامدهای آن انگاشت؛ این بدان معنا است که اگر طرفین در چارچوب نظام حقوقی اسلام اقدام به عمل حقوقی نمایند، ملزم به پایبندی به لوازم آن خواهند بود. یکی از روایات قابل استناد در این زمینه، روایتی است که اسحاق بن عمار از امام علی (ع) نقل کرده است که می‌فرماید: «اگر کسی با خانمش شرطی کند، باید بدان پایبند باشد، چه مومنان به شرط‌هایشان ملتزم‌اند مگر شروطی که حلالی را حرام و حرامی را حلال نمایند»؛ (حسن بن یوسف بن مطهر اسدی علامه حلّی، مختلف الشیعه فی أحكام الشریعه، ج ۷، ص ۱۶۷). در این روایات که باتوجه به حدیث نبوی صادر شده است، مومنان مکلف به التزام نسبت شروطشان شده‌اند. باتوجه به ظاهر روایت مذکور، مسلمانان فقط نسبت به شروطی که همساز با مبانی فقهی و اسلامی نداشته باشند، ملتزم نیستند؛ اما شروطی که در چارچوب شرع و مبانی آن، مقرر می‌شوند، لازم الوفا به شمار می‌روند.

۲-۲. روایات دیگر

در این باب احادیث زیادی از معصومین (علیهم السلام) نقل شده‌اند که شروط همساز با کتاب را نافذ و الزام آور می‌پندارند؛ برای نمونه در حسنه حلبی از امام صادق (علیه السلام) در آنجا که از نفوذ و الزام آوری شرط عدم فروش و هبه اُمه، سؤال می‌کند، امام می‌فرماید: «آن شرط‌ها جایز است... تنها شروطی که با قرآن ناسازگار باشند، بی اعتبار هستند» (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۲۱۲).؛ در مرسله جمیل که از معصوم (علیه السلام) در مورد وضعیت شرط عدم هبه و فروش جاریه، سؤال شده بود، امام (علیه السلام) در پاسخ بر لزوم پایبندی به شرط تأکید نمود؛ در روایت صحیح دیگر، شخصی از امام (علیه السلام) در مورد شرطی که با همسرش مبنی بر خارج نکردن او از شهرش کرده بود، پرسید که امام (علیه السلام) فرمود باید به شرط وفادار باشد؛ (محمد بن الحسن طوسی، التهذیب، ج ۷، ص ۳۷۲). به این ترتیب امام (علیه السلام) به نوعی باتوجه به اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادی، طرفین را در حدود کتاب و مبانی فقهی، مختار قرارداده است تا با تصمیم‌سازی نسبت به ایجاد عمل حقوقی اقدام نماید. گرچه در این روایات به شرط تصریح شده است؛ ولی از آنجایی که بسیاری از شرط‌ها نیز یک عمل حقوقی است و با توافق انجام می‌شود، می‌توان گفت که اعتبار آن به نوعی بیانگر اعتبار عمل حقوقی به صورت عام است. در

گستره قراردادهای الکترونیکی نیز می‌توان گفت که با تمسک به این روایات، استنباط اعتبار شروط قابل امکان‌پذیر است؛ به این معنا که اگر طرفین با توجه به امور عرفی نسبت به شروطی که با قرآن مخالفتی ندارد، اقدامی نکنند، دلیل برای بی‌اعتباری آن نیست؛ بلکه روایات مزبور به نوعی از لزوم پابندی به این گونه شروط سخن می‌کند.

باتوجه به احادیث بیان شده در این متن و احادیث فراوانی که در منابع روایی و حدیثی امامیه وجود دارد می‌توان گفت از منظر نظام حقوقی این مذهب، طرفین قرارداد می‌توانند نسبت به شروط با مبانی مذهبی و کتاب سازگاری دارند، توافق نمایند؛ حال تفاوت نمی‌کند که این شروط در گستره فضای حقیقی باشد یا اینکه از رهگذر بسترهای مجازی و الکترونیک انجام شود؛ زیرا در این روایات مزبور به صورت مطلق از اعتبار و لزوم پابندی به شروط سخن رفته است. در بستر فضای الکترونیک نیز اگر طرفین شرایط عمومی قرارداد را دارا باشند، نمی‌توان صرفاً بدان دلیل که عمل حقوقی به صورت حضوری انجام نشده است، اعتبار عمل آن را مخدوش انگاشت. باتوجه به این احادیث عام و با عطف نظر به حدیث مشهور «المسلمون عند شروطهم» می‌توان گفت از منظر نظام حقوقی امامیه، مؤمنان ملزم به تبعیت و پابندی نسبت به شروط و تعهداتی است که پذیرفته‌اند. (احمد بن محمد مهدی نراقی مولی، عوائد الأیام فی بیان قواعد الأحکام و مهمات مسایل الحلال و الحرام، ص ۱۳۳). گرچه این روایات به صورت مستقل نسبت به عقد الکترونیک تصریح ندارند؛ ولی از آنجایی که به صورت مطلق از لزوم پابندی به شروط همساز با قرآن و مبانی اسلامی، سخن می‌نمایند، می‌توان استنباط نمود که شروط و تعهداتی که طرفین در قراردادهای الکترونیکی پدید می‌آورند، معتبر هستند.

۳-۲. آیه بیانگر لزوم پابندی به عهد

یکی از آیاتی که می‌تواند در زمینه اعتبارسنجی قراردادهای الکترونیکی مورد تمسک و استناد قرارگیرد، این آیه قرآن است که بیان می‌دارد: «ای اهل ایمان! به همه قراردادهای [فردی، خانوادگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نذر، عهد و سوگند] وفا کنید. [گوشت] چهارپایان جز آنچه [در آیات بعد، حرمتش] بر شما خوانده می‌شود برایتان حلال است، [و توجه داشته باشید

که [نباید شکار را در حالی که مُحَرَّم [به احرام حج و عمره] هستید، حلال بشمارید؛ بی‌گمان، خدا آنچه را بخواهد [بر پایه علم و حکمتش و بر اساس رعایت مصلحت شما] حکم می‌کند.]. مائده/۱: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ» (این آیه قرآن از آیاتی است که فقهای امامیه درباره آن، مباحث پردامنه‌ای را مطرح نموده‌اند و با تمسک به آن، اصل لزوم و اصل صحت در قراردادهای و معاملات را ثابت می‌کنند؛ زیرا این آیه از نظر مفهوم دارای اطلاق است؛ (شیخ حسن کاشف الغطاء، تحریر المجله، ج ۱، ص ۶۹). از این رو، همه عرصه‌های عمل اشخاص را در برمی‌گیرد؛ به این معنا که شمولیت آن، گستره عبادات و معاملات را شامل است. براین پایه است که با استناد به آن می‌توان صحت اعمال حقوقی را که یکی از مصادیق آن، قراردادهای الکترونیکی است، اثبات نمود. افزون بر صحت معامله، آیه مزبور این امکان را می‌دهد که اصل لزوم پابندی به معاملات را نیز اصطیاد نمود. در مقام داوری باید گفت که گرچه در هیچ یک از آیات و روایات پیش گفته به صورت صریح و روشن قراردادهای الکترونیکی مطرح نشده است؛ زیرا این مفهوم از مفاهیم نوپدید است؛ ولی آیات و روایات مزبور به صورت کلی و عام عمل حقوقی برخاسته از اراده و سازگار با مبانی کلان حقوقی اسلامی را معتبر انگاشته، بر لزوم پابندی به آنها تأکید می‌نمایند. بنابراین با استناد به آیات و روایات مزبور می‌توان اعتبار قراردادهای الکترونیکی قابل اثبات است. البته این بدان معنا است که در این گونه قراردادهای باید شرایط عمومی عقود که در نظام فقه اسلامی مطرح است، رعایت شده باشند؛ زیرا تنها در این صورت است که اعمال حقوقی، اعتبار و ضمانت اجرایی مصرح در مقررات قانونی و حقوقی را دارا می‌شوند.

۴-۲. اصل حاکمیت اراده

اصل حاکمیت اراده که خاستگاه پدیداری اصل دیگری به نام اصل آزادی قراردادی شده است، در نظام حقوقی اسلامی پذیرفته شده است؛ از این رو، بسیاری از اندیشه‌وران حقوق اسلامی در پژوهش‌هایشان به صورت ضمنی بدان اشاره نموده‌اند؛ به عبارت دیگر، گرچه این اصطلاح با

این نام در متون فقهی وجود ندارد؛ ولی از مجموع مباحث مطرح در باب قراردادهای، می‌توان گفت از منظر نظام حقوق قراردادهای امامیه، حاکمیت اراده و در نتیجه اصل آزادی قراردادی پذیرفته است. براین پایه، برخی از فقها و اندیشه‌وران حتی شروط بنایی را هم دارای اعتبار انگاشته، بیان می‌دارند که اگر طرفین قبل از انعقاد قرارداد، شروطی را مشخص کرده باشند، بعد از انعقاد عقد شروط مزبور الزامی خواهند بود. (عبد العزیز ابن براج طرابلسی، فقه الرضا، ص ۵۴). برخی فقها در جای که طرفین در ضمن بیع، شرط فعلی را پیش بینی می‌کنند، باتمسک به روایت «المؤمنون عند شروطهم» و سایر روایات، شرط را صحیح انگاشته‌اند و در نتیجه پایبندی بدانها را الزامی می‌انگارند (طبرسی امین الإسلام فضل بن حسن، المؤتلف من المختلف بین الأئمة السلف، ج ۱، ص ۵۱۵). فارغ از این که اصل مزبور از چه مبانی و بنیادهایی پیروی می‌کند، می‌توان گفت که در فقه امامیه به این مسئله که اراده و توافق افراد در پدیداری قراردادهای، تعیین کننده است، تأکید شده است. براین پایه بعضی از فقها، توافق طرفین مبنی بر عدم وجود خیار را معتبر تلقی نموده‌اند (ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، الخلاف، ج ۳، ص ۲۲). که این مسئله بیانگر پذیرش اصل حاکمیت اراده از سوی این دسته از فقها است؛ بنابراین، قراردادهایی که همراه باتراضی و رضایت باطنی پدیدآمده باشند، معتبر خواهند بود. البته باید توجه داشت که تعمیم دادن اصل مزبور به همه تعهدات ناموجه است؛ چه برخی از تعهدات برخاسته از اراده طرفین نیست بلکه این قانون است که آن را تعیین می‌نماید؛ (محمد جعفر جعفری لنگرودی، تأثیر اراده در حقوق مدنی، ص ۲۴). ولی با این وجود در گستره قراردادهای الکترونیکی تنها از جهت بستر پدیداری با قراردادهای سنتی تفاوت دارد، این اصل قابل اجرا و تعمیم می‌باشد؛ زیرا روشن است که در قراردادهای الکترونیکی، ماهیت جدید و مستقلاً نیست تا نسبت به حاکمیت اصول کلی حاکم بر قراردادهای نسبت به عقود الکترونیکی تردید شود؛ بلکه این گونه قراردادهای تنها از آن جهت که با تمسک به فضای مجازی و بستر اینترنت انعقاد می‌یابند، متفاوت است.

بنابراین باید گفت که اصل حاکمیت اراده یکی از مبانی اعتبار قراردادهای الکترونیکی است و با تمسک به اصل مزبور قراردادهای الکترونیکی را دارای اهمیت حقوقی خواهند بود. آنگاه که اصل قراردادهای الکترونیکی معتبر باشند، طرفین می‌توانند در ضمن آنها شرایطی را جای دهند و نسبت به آنها نیز توافق نمایند. این ادعا را می‌توان با استناد به دیدگاه برخی از فقها اثبات نمود؛ برای نمونه به باور بعضی از فقها، طرفین می‌توانند در ضمن عقد، شرط نمایند که طرف مقابل یکی از خيارات را اسقاط کند. (سید عبدالحسین لاری، التعلیقه علی المکاسب، ص ۲۹۳). باور به اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادی به گونه‌ای است که حتی باعث پدیداری برخی از اصطلاحات فقهی و حقوقی شده است؛ برای نمونه در میان فقها این اصطلاح «العقود تابعه للقصود» (سید عبدالحسین لاری، التعلیقه علی المکاسب، ص ۲۹۴). مشهور است؛ این بدان معنا است که باید قرارداد را براساس اراده طرفین آن، تبیین کرد که این خود، بیانگر اهمیت اصل حاکمیت اراده در نظام فقه امامیه و حقوق اسلامی است. به هرروی باید گفت که اصل حاکمیت اراده یکی از مبانی اعتبار قراردادها به صورت عام و قراردادهای الکترونیکی به صورت ویژه است؛ زیرا در نظام فقه اسلامی، اراده طرفین در چارچوب ضوابط فقهی معتبر انگاشته شده است؛ ازاین‌رو آنها می‌توانند با تمسک به اصل مزبور اقدام به عمل حقوقی نمایند که یکی از مصادیق آن، قراردادهای الکترونیکی است؛ چراکه برآیند اصل حاکمیت، یک اصل دیگر به نام اصل آزادی قراردادی است که برپایه این آزادی، اشخاص حقوقی و حقیقی می‌توانند روابط قراردادی خود را بر اساس خواسته خودشان سامان بخشند و ملزم به تبعیت از قالب‌ها و نمونه‌هایی که قانون در اختیارشان گذاشته است، نباشند؛ بلکه با بهره‌مندی از اصل اباحه که در در قوانین کشورهای اسلامی پذیرفته شده است، اعمال حقوقی ایجاد کنند (سید حسین صفایی، قواعد عمومی قراردادها، ص ۴۸). که یکی از مصادیق آن، قراردادهای الکترونیکی است.

نتیجه

یکی از قراردادهای پراهمیت در گستره حقوق، قراردادهای الکترونیکی است که امروزه با توجه به فزونی معاملات و فعالیت‌های تجاری، این نوع قراردادها بخش عمده معاملات را پوشش می‌دهند. تجارت الکترونیکی آن است که فروشنده خود را ملزم می‌نماید که جنس یا مالی را در

مقابل دریافت پول نقد از طریق اینترنت در ملکیت مشتری در آورد. در تجارت عاقدین عبارتند از دو شخصی که متولی انجام بیع هستند، چه بی واسطه در آن حضور داشته باشند یا نمایندگانی از جانب آنها برای این کار تعیین شده باشند. اجرای عقد از طریق اینترنت و با گفتگوی صوتی تصویری به عقد بین دو شخص حاضر شباهت دارد؛ از این رو بر آن قیاس می شود و از نظر زمان به عنوان عقد بین دو شخص حاضر معتبر شمرده شده است. بدان دلیل که در قراردادهای الکترونیکی، طرفین معامله در یک مکان حضور ندارند و باتمسک به ابزارهای الکترونیکی و هوشمند اقدام به انعقاد قرارداد می نمایند، پرسش از اعتبار آن مطرح می شود. بررسی مبانی فقهی و حقوقی ناظر به قرارداد بیانگر آن است که این نوع قراردادها دارای اعتبار می باشند؛ چراکه براساس مبانی فقهی، روایاتی کنشگران عرصه قراردادها را ملزم به تعهدات می داند و از لزوم پاسداری شرط سخن گفته اند. با توجه به اطلاق روایات مزبور می توان آن را به عرصه قراردادهای الکترونیکی نیز تعمیم داده، سخن از اعتبار آنها به میان آورد. افزون بر مبانی نقلی، ضوابط و اصول حقوقی نیز این مسئله را تأیید می نمایند. یکی از اصول حاکم در قراردادها که از سوی نظام فقه و حقوق مورد پذیرش است، اصل حاکمیت اراده می باشد. این اصل مقتضی آن است که اشخاص بتوانند در گستره حقوق و در چارچوب ضوابط حقوقی آزادانه اعمال حقوقی انجام دهند. کاربست اصل مزبور در گستره اعتبار سنجی قراردادهای الکترونیکی نیز آن است که به طرفین این گونه نیز آزادی انجام معامله داده شود؛ زیرا در مبانی فقهی و حقوقی نهی از معامله الکترونیکی نشده است و آنگاه که چنین باشد، وجود شرایط عمومی معاملات می تواند از یک سو، توجیه کننده معاملات نوپدید باشد و از دیگر سو، حاکمیت اصول حاکم بر قراردادها را موجه سازد. آنگاه که چنین باشد، در صورت وجود شرایط معاملات، می توان از حکمرانی اصل حاکمیت اراده در گستره معاملات الکترونیکی سخن کرد که براینکه آن، اثبات صحت این گونه معاملات خواهد بود.

منابع

۱. ابن الهمام، محمد بن عبدالواحد السیواسی، شرح فتح القدیر، بیروت، دار الفکر، بی تا؛

۲. ابن براج طرابلسی، عبدالعزیز، **فقه الرضا**، قم، انتشارات وابسته به جامعه مدرسین، چ اول، ۱۴۰۶ه.ق؛
۳. ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم بن محمد بکر، **البحر الرائق شرح كنز الدقائق**، بیروت، دار المعرفة، بی تا؛
۴. ابن بابویه، ابو جعفر محمد بن علی، **من لا یحضره الفقیه**، قم، جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه بقم. مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۳۶۳؛
۵. اصفهانی کمپانی، محمد حسین، **حاشیه المکاسب**، قم، انوار الهدی، چ اول، ۱۴۱۸ق؛
۶. بیهقی، احمد بن حسین، **معرفة السنن و الآثار**، کراچی - پاکستان: دار الاقصی، چ اول، ۱۴۱۲ق؛
۷. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، **تأثیراراده در حقوق مدنی**، تهران، دانشگاه تهران، چ اول، ۱۳۶۰؛
۸. حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، **مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة**، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، چ دوم، ۱۴۱۳ ه.ق؛
۹. الزرقاء، مصطفی أحمد، **المدخل الفقهي العام**، بی جا، بی تا؛
۱۰. السان، مصطفی، **ایجاب و قبول الکترونیکی**، مجله تحقیقات حقوقی، سال نهم، شماره ۴۳، ۱۳۸۵؛
۱۱. شیروی، عبدالحسین، **حقوق تجارت بین الملل**، تهران، انتشارات سمت، چ یازدهم، ۱۳۹۸؛
۱۲. صفایی، حسین، **قواعد عمومی قراردادها**، تهران، نشر میزان، چ دوم، ۱۳۸۳؛
۱۳. طحاوی، احمد بن محمد، **شرح معانی الآثار**، بیروت، عالم الکتب، چ اول، ۱۴۱۴ق؛
۱۴. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، **الخلاف**، مصحح: خراسانی، علی، حسینی، سیدجواد، طه نجف، مهدی، عراقی، مجتبی، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین قم، قم، چ اول، ۱۴۰۷ه.ق؛

۱۵. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحکام، مصحح: حسن الموسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ چهارم، ۱۴۰۷ه.ق؛
۱۶. عزام، عبدالعزیز، خيارات الفقه الاسلامی، دراسة مقارنة بين المذاهب، بی جا، مطبعة دار الهدی، ۱۴۰۲ه؛
۱۷. کاشف الغطا، شیخ حسن، تحریر المجله، نجف اشرف، دارالمکتبه المرتضویه، چ اول، ۱۳۷۳ه.ق؛
۱۸. کاملش، با جاج، ناگ، دبجانی، از مبادله الکترونیکی تا تجارت الکترونیکی، مترجم: ایرج بهنام مجتهدی، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش های بازرگانی، چ دوم، ۱۳۸۴؛
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، مصحح: غفاری، علی اکبر، آخوندی، محمد، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ چهارم، ۱۴۰۷ه.ق؛
۲۰. لاری، سید عبدالحسین، التعليقه علی المکاسب، قم، مؤسسه المعارف الإسلامیه، چ اول، ۱۴۱۸ه.ق؛
۲۱. معاونت برنامه ریزی و امور اقتصادی و زارت بازرگانی، انتقال الکترونیکی وجوه و بانکداری الکترونیکی، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش های بازرگانی، چ اول، ۱۳۸۶؛
۲۲. نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی، عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحکام و مهمات مسایل الحلال و الحرام، قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، چ اول، ۱۴۱۷ه.ق؛
۲۳. قانون مدنی؛
۲۴. قانون تجارت الکترونیک.